

Laura PETRAUSKAITĖ

PIETŲ AMERIKOS MODERNIZMO KLASIKAS IŠ LIETUVOS

Dailės istorikė Laura PETRAUSKAITĖ pristato gerai žinomą Pietų Amerikos dailės figūrą – Urugvajaus modernistą, Lietuvos žydą Zusmaną GURVIČIŲ (José Gurvich, 1927–1974). Meno lauko tyrėjas jis pirmiausia domina kaip vadinamojo Lotynų Amerikos konstruktyvizmo atstovas, garsiujų Torres-Garcías dirbtuvių (Taller Torres-García) narys, aktyvus praėjusio amžiaus Urugvajaus meninio gyvenimo dalyvis; šiame straipsnyje menininko gyvenimo ir kūrybos istoriografija papildoma lietuviškais detalėmis.

A SOUTH AMERICAN MODERNIST CLASSIC
FROM LITHUANIA

The art historian Laura PETRAUSKAITĖ presents the well-known South American art figure, the Uruguayan modernist and Lithuanian Jew José GURVICH (1927–1974). He attracts the interest of art historians as an artist of 'Latin American Constructivism', as a member of the famous Taller Torres-García and for his active role on the artistic scene in Uruguay. This article gives a narrative of the artist's life and work, supplemented with various Lithuanian details.

Zusmanas Gurvičius prie savo dirbtuvių Cerro rajone. Apie 1960. Alfredo TESTONI nuotrauka. José Gurvich archyvas, Montevidėjas

Tarpukariu Urugvajus buvo viena populiariausių emigracijos iš Lietuvos kryptimi. Mūsų imigrantų šiame krašte ėmė sparčiai gausėti nuo 1924 metų, kai Jungtinės Valstijos įvedė įvažiuojančiųjų kvotas ir Lietuvos gyventojai plūstelėjo į Pietų Ameriką¹. Tuo metu dauguma atvykėlių iš Europos kūrėsi vaizdingame Urugvajaus sostinės Montevidėjo rajone El Cerro, ant kalvos, toliau nuo miesto centro, kitapus Montevidėjo įlankos. Žalumoje skendinčioje zonoje su išpūdinga panorama į senamiestį savo namus statėsi ispanai, italai, vokiečiai, rusai, lenkai, taip pat ir lietuviai. Tokį imigrantų pasirinkimą lėmė ne estetiniai, o pragmatiniai motyvai: atvykėliai stengėsi apsigyventi kuo pigiau ir arčiau darbo. XX amžiaus pradžioje tai būta kaimiškos vietovės, kurioje nuo 1911 metų veikė didžiulis Jungtinių Valstijų kompanijos *Swift* įsteigtas mėsos paruošimo fabrikas, vadinamasis *frigorifikas*². Vėlesniais metais atsidarė dar keletas privačių bei viena valstybinė skerdykla. Šie fabrikai tapo pagrindinėmis imigrantų darbovietėmis. Spręsdama gausėjančių darbininkų apgyvendinimo problemą, ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje valstybė pastatė kelis nedidelių individualių namų kvartalus ir taip dar labiau paskatino rajono urbanizaciją bei plėtrą³. Iki šių dienų išliko autentiškas kalvos šlaituose išsirangiusių gatvių tinklas ir tipiška Cerro architektūra – vienaaukščiai kuklūs darbininkų namai ir pakrantėje stūksantis nebenaudojamas kelių aukštų *Swift* skerdyklos pastatas. Greta matyti milžiniški mėsos sūdyimo baseinai ir geležinkelio bėgiai, kuriais galvijai iš šalies gilumos buvo gabenami į fabriką. XX amžiuje imigrantai, tarp jų ir lietuviai, sukūrė specifinį darbininkišką šio rajono identitetą. Jo gyventojai dar prisimena, kokia reikšminga visai šaliai buvo mėsos pramonė ir Cerro *frigorifikų* darbininkai praėjusiam šimtmečiuje. Tai skatina vietinius saugoti rajono darbininkišką tapatybę ir palaikyti jo autonomiškumo idėją, nepaisant to, kad šiandien Villa del Cerro urbanistų suvokiama kaip vienas iš miegamųjų sostinės rajonų⁴.

Minėtųjų *Swift* skerdyklų apylinkėse šiandien įkurta rekreacinė zona su gamtiniu parku (*Parque Vaz Ferreira*) ir pasivaikščiojimo takais, o palei La Platos upę vingiuoja pėsčiųjų promenada. Pastaroji dedikuota pagrindiniam šio straipsnio herojui – iš Žiezmarų⁵ kilusiam dailininkui Zusmanui Gurvičiui ir suispanintai vadinama *Rambla José Gurvich*. Gurvičiaus šeima, kaip ir kiti geresnio gyvenimo ir platesnių galimybių ieškoję bendrapiliečiai iš Lietuvos, į Urugvajų atvyko tarpukariu. Pirmasis 1931-aisiais šioje šalyje apsisustojo dailininko tėvas, o po metų prie jo prisijungė ir žmona su vaikais: keturmečiu Zusmanu, namiškių vadintu

Zusmanas GURVIČIUS. Konstruktyvistinis laivas (*Barco Constructivo*). 1948. Popierius, tempera. 12 x 15 cm. Martino Gurvich kolekcija

Joške, ir metais jaunesne Miriam. Urugvajuje, tiek akademi-niame, tiek populiariajame diskurse, gajus įsitikinimas, kad Gurvičių šeima, kaip ir kiti žydai, į šalį atvyko bėgdami nuo pogromų ir religinio persekiojimo. Iš tiesų tarpukariu žydų (taip pat lietuvių) emigraciją iš Lietuvos skatino ne etniniai persekiojimai, o daug sudėtingesnės globalių priežasčių ir individualių motyvų jungtys. Tarp tokių priežasčių minėtina sparti pasaulinė industrializacija, transporto pasiekimai, atpigusios ir pagreitėjusios transatlantinės kelionės, taip pat liberalizmo sklaida, episteminė revoliucija ir išaugę žmonių lūkesčiai⁶. Kitaip tariant, nuo XIX a. pabaigos–XX a. pradžios prasidėjus intensyvesnei migracijai, Lietuvos gyventojų galvose ėmė keistis geografinis pasaulio žemėlapis, prasiplėtė informacijos ir idėjų ratas, tarp jaunimo atsirado troškimas imtis kito nei iš tėvų paveldėto užsiėmimo, siekis kilti socialiniais laiptais. Suvešėjusi vaizduotė sukūrė anksčiau neregėto masto lūkesčius, kuriuos atrodė lengviausia įgyvendinti emigruojant.

Turtingesnio ir prabangesnio gyvenimo viltys, kurias išmaniai skatino po Lietuvą pasklidę transatlantinių laivninkystės kompanijų agentai, tikriausiai buvo nesvetimos ir aptariamai žydų šeimai. Archyvuose yra išlikusi Žiezmarių

laikų nuotrauka, kurioje Jankelis Gurvičius su savo sūnumi, būsimuoju dailininku, pozuoja šalia dviračio⁷. Stilinga fotografija liudija geras šeimos finansines galimybes, gyvenant Lietuvoje, ir jautrumą socialinio statuso ženklams. Juk apie 1930 metus dviratis buvo viena labiausiai spaudoje reklamuojamų prekių, siejamų su moderniu, šiuolaikišku gyvenimo būdu. Iš amžininkų žinome, kad vyresnysis Gurvičius, atvykęs į Montevidėją, įsidarbino kirpėju ir pasižymėjo kaip tipiškasis dendis, neabejingas savo išvaizdai ir stiliui; visada dėvėjo nepriekaištingą kostiumą⁸. Prie trisdešimtmečio vyro emigracijos paskatų galėjo prisidėti ir emancipacijos siekis – noras ištrūkti iš glaudžios, tradicijoms ištikimos štetlo žydų bendruomenės ir pakeisti gyvenimo būdą. Atvykęs į Urugvajų Jankelis Gurvičius gyveno kaip laisvamanis, nedalyvaudavo namuose švenčiant šabą ir neslėpė savo simpatijų bolševikų revoliucijai⁹. Beje, pasak jo paties, apie 1918-uosius, slėpdamasis nuo persekiojimo už padarytą kriminalinį nusikaltimą, jis pasitraukė iš Vilniaus į Sovietų Rusiją ir kurį laiką tarnavo Raudonojoje armijoje, dalyvavo karo veiksmuose Lenkijoje. Apie šią tarnybą Gurvičius neužsiminė, kai 1920 metų rudenį įstojo savanoriu į Lietuvos kariuomenę¹⁰. Tačiau gyvendamas Urugvajuje mėgo pasigirti veikiausiai išgalvota istorija,

Zusmanas GURVIČIUS. Cerro. 1957. Kartonas, aliejus. Martino Gurvich kolekcija

jog būdamas „Trocko kareivių“ buvo sužeistas ir jį, gulintį ligoninėje, aplankė ne tik pats armijos vadas, bet ir Leninas¹¹. Tokių pasakojimų šioje pietų kontinento valstybėje buvo mielai klausomasi, nes ketvirtajame dešimtmetyje socialistinė ir komunistinė ideologija sparčiai išplito tarp teisingesnės visuomenės trokštančių imigrantiškųjų darbininkų¹².

Jankelio sutuoktinė Haja Galperaitė ją pažinojusiems įsiminė kaip labai šilta, svetinga ir religinga moteris, tikra „jidiše mame“. Nepaisant motinos pastangų puoselėti tikėjimą šeimoje, paauglystėje ir jaunystėje Zusmanas Gurvičius buvo abejingas viskam, kas susiję su žydų papročiais ir religija. Būdamas maždaug dvidešimties būsimo dailininkas kurį laiką prižiūrėjo Urugvajaus sionistų socialistų draugijos „Hashomer Hatzair“ susirinkimų būstinę, gyveno jos palėpėje¹³ ir dalyvavo draugijos organizuotoje „Pirmojoje Urugvajaus žydų parodoje“ (1947)¹⁴, tačiau, pasak amžininkų, skirtingai negu tėvas, niekada nebuvo politiškai angažuotas.

Gurvičių šeima gyveno Montevidėjo Pietų rajone (Barrio Sur), kuriame telkėsi iš įvairių kraštų atvykę žydai. Čia Zusmanas Gurvičius lankė valstybinę mokyklą, o paauglystėje derino darbą lietaipalčių ir gumos fabrike *Montag* su vakariėnėmis piešimo bei smuiko pamokomis. Iš pradžių jaunas fabrikos darbininkas meninius gabumus lavino mokymdamasis

Valstybinėje dailės mokykloje pas tapytoją ekspresionistą José Cuneo¹⁵. Smuiko pamokose susidraugavęs su žymaus Urugvajaus avangardisto Joaquino Torres-García sūnumi Horacijumi, 1944 metais susipažino ir su pačiu dailininku. Tuometis Pietų Amerikos meninio gyvenimo revoliucionierius ir modernizatorius pasiūlė jaunuoliui prisijungti prie jo įkurtos mokyklos-dirbtuvių *Taller Torres-García* (toliau – TTG). Pastaroji mokykla išaugo iš 1935 metais Montevidėjuje įsteigtos Konstruktvyviojo meno draugijos (*Asociación de Arte Constructivo*) ir buvo vienalaikė su Bauhauso tradicijas tęsusi *Black Mountain College* Jungtinėse Valstijose.

Visoje Pietų Amerikoje garsi ir įtakinga TTG mokykla skleidė Meno ir amatų sąjūdžio idėjas, propagavo konstruktvizmo principus, akcentavo ikikolonijinio laikotarpio kultūrų pažinimo svarbą ir skatino auklėtinius būtent jose ieškoti atramos kuriant individualią simboliką¹⁶. Torres-García neigė „grynojo“ ir taikomojo meno skirtį, tačiau, kitaip negu panašiose mokyklose Europoje ir Jungtinėse Valstijose, orientavosi ne į pramoninį, masinės gamybos, o į individualų vienetinį dizainą ir vietines amerikietiškas medžiagas (medį, molį ir pan.). Penkeri studijų ir artimo bendravimo su Torres-García metai paveikė Gurvičiaus kūrybinę kryptį, taip pat svariai prisidėjo prie jo išgarsėjimo. Vos prisijungus prie

TTG, septyniolikmečio mokinio darbai jau buvo eksponuoti parodoje „Modernioji Urugvajaus tapyba“ Buenos Airėse, kur šalia dailės klasikų rodyti ir TTG autorių darbai¹⁷. Gurvičius priklausė TTG branduoliui, palaikė glaudžius ryšius su kitais šio rato menininkais ir pasižymėjo eksperimentine dvasia.

Su Torres-Garcíos dirbtuvėmis buvo susijęs ir kitas imigrantas iš Lietuvos – Zoma Baitleris (1908–1994), tačiau pastarasis nepriklausė kūrybingiausių menininkų branduoliui. Skyrėsi ir jo estetinės preferencijos. Prieš emigrudamas į Pietų Ameriką Baitleris buvo pasimokęs piešimo ir tapybos pas tautietį Povilą Kaufmaną, tuo metu studijavusį Kauno meno mokykloje. Galima nujauti, jog būtent Kaufmano, Paulio Cézanne'o mokyklos apologeto, paveiktas Baitleris visą gyvenimą žavėjosi impresionistine bei postimpresionistine tapyba, o garsianiško universalizmo ir konstruktyvizmo idėjomis neužsidegė.

1957 metais TTG dailininkui Gonzalui Fonsecai išvykus iš šalies, Gurvičius persikėlė gyventi į draugo namą (*Calle Polonia 3166*) jau minėtame Cerro rajone, netoli dabartinės jo paties vardo promenados. O po kelerių metų šalimais įsigijo nuosavą namą (*Calle Polonia 3286*), kuriame, 1962-aisiais užsidarius Torres-Garcíos dirbtuvėms, ėmė rinktis Gurvičiaus auklėtiniai¹⁸. Tarp kelių dešimčių jaunuolių buvo ir šiandien gerai žinoma Urugvajaus karikatūristė Raquel Orzuj (g. 1939), kurią pas talentingą Torres-Garcíos idėjų tęsėją ir bendratautietį nukreipė Baitleris. Pastarasis būsimos dailininkės tėvui, Montevidėjo dienraščio jidiš kalba „Folksblat“ leidėjui (su kuriuo, beje, susipažino transatlantiniame laive pakeliui į Urugvajų), davė tokį patarimą: „Moiše, pažįstu labai gerą vaikina, lietuvi kaip ir mes, vardu Gurvič, Rachelitai vertėtų nueiti pas jį“¹⁹.

Gurvičiaus sūnus Martinas idiliškai prisimena jų šeimos gyvenimą Cerro rajone: „<...> namas buvo iš tiesų gražus, su vaismedžiais, [vandens] cisternomis ir, žinoma, dviem tėvo dirbtuvėmis. Viena kvepėjo dažais, kita – moliu. Ypač gerai pamenu išvykas į gamtą ir mišką, kuris buvo netoli namų. Mes iš tiesų gyvenome paskutinėje gatvelėje, per savo namo duris galėjome matyti laukus ir kalvą <...> buvome labai arti gamtos (ir paplūdimio), ir aš kaip vaikas tai labai mėgau“²⁰.

Gurvičiui atsikrausčius į Villa del Cerro priemiestį, jo tapybą persmelkė vietos dvasia: imigrantai, jų istorijos, buitis, įvairūs atsitikimai ir išskirtiniai rajono simboliai: kalva, *frigorifikas*, bažnyčios špilis ir laivai. Dailininko žmona Julia (Totó) Añorga prisimena, kad gyvendami netoli pliažo jiedu mėgo išeiti anksti ryte pasivaikščioti ir pasidairyti į laivų vilkikus ir valteles²¹. Menininko žvilgsnis supoetino darbininkų kasdienybę ir tarsi kilstelėjo ją į aukštesnę, kilnesnę pakopą. Gurvičiaus tapyboje Cerro rajonas atsiskleidžia ne kaip urbanistinė, o veikiau kaip kaimiška aplinka, kurioje reikšminga augmenija, gyvuliai, peizažas. Kitai nei konstruktyvistiniuose darbuose, Cerro cikle vyrauja prislopinti tonai, žemės spalvų paletė. Visa vaizdinija – paprasti, be jokio dekoro namai, kiemuose vykstantis gyvenimas, vėjyje džiūstantys skalbiniai, vakarieniaujantys darbininkai – sutelkta į paprasto, kasdieniško gyvenimo grožį. Tačiau pro poetinį šydą prasisiverčia ir skurdaus imigrantų gyvenimo realybė: akinamai

Zusmanas GURVIČIUS. Sukonstruotas žmogus (Hombre construido). 1959. Kaulas, aliejus. Aukštis – 34 cm. Privati kolekcija, Montevidėjas

Zusmanas GURVIČIUS. Konstruktyvistinis ašotis ir vaza. Apie 1950. Dažyta keramika. *Muzeo Gurvich*, Montevidėjas

Zusmanas GURVIČIUS. Pietūs Cerro rajone (*Almuerzo del Cerro*). 1962. Kartonas, aliejus. 29,5 x 40 cm. Martino Gurvich kolekcija

tušti stalai su keliom kriaukšlėm duonos ar sužalotos darbininko rankos strampas. Gurvičius sukūrė savotišką šio rajono vizualinį dienoraštį, atspindintį tarp kitų imigrantų ir lietuvių gyvenimo sąlygas trečiajame–septintajame dešimtmeciais. Dauguma atvykėlių iš Lietuvos naujoje tėvynėje buvo priversti imtis pačių sunkiausių ir prasčiausiai apmokamų darbų – dirbo mėsos skerdyklose, metalo apdirbimo fabrikuose bei kitose pramonės įmonėse. Ir tik patys apsukriausi ir drąsiausi ilgainiui pradėjo atidarinti nuosavas kavines, barus, baldų dirbtuves ir drabužių ateljė.

Gurvičiaus kūryba neapsiribojo tik tapyba. Septintajame dešimtmetyje jis sukūrė vertingą keramikos darbų kolekciją ir didžiuosius sienų tapybos kūrinius. Vienas viešosioms erdvėms skirtų projektų – tai Cerro fabriko pensijų fondo (*La Caja de Pensiones del Frigorífico del Cerro*), savotiško darbininkų taupomojo banko, būstinės interjero dekoras. 17 metrų ilgio ir 2,5 metrų aukščio abstrakti konstruktyvistinė kompozicija buvo nutapyta ant šešiolikos medinių plokščių. Gurvičius išdekoravo sieną nuo grindų iki lubų, kad žiūrovas galėtų jausti jos mastelį santykiyje su visu statinio architekto Luiso Vaia erdviu sumanymu. Šis darbas atitiko TTG viziją, pagal kurią konstruktyvizmas yra skirtas ne uždaram išrinktųjų ratui, bet turi tapti prieinamas visiems visuomenės sluoksniams, kad menas turi būti kiekvieno kasdienybės da-

limi²². 1973 metais Urugvajuje įsigalėjus karinei diktatūrai, valdžia davė įsakymą sunaikinti sieninę tapybą, bet jo vykdytojai įsakymą įgyvendino savaip: plokštes demontavo ir sudėjo sandėlyje. Dešimtmetį apie Gurvičiaus kūrinių likimą nieko nežinota, o 1985-aisiais, atkūrus demokratinį režimą, „lobis“ buvo atrastas ir instaliuotas Socialinio draudimo banko būstinėje (*Banco de Previsión Social, Calle Sarandí 570*) Montevidėjo senamiestyje, kur jį galima apžiūrėti ir šiaudien. Netoli nuo čia veikia ir Gurvičiaus muziejus (*Museo Gurvich, Calle Sarandí 524*), pristatantis menininko kūrybos retrospektyvą.

Nors ir fragmentiškas, šis pasakojimas atskleidžia, jog dailininkas Zusmanas Gurvičius buvo išskirtinė kūrybinė asmenybė ir kartu tipiška imigrantiška to meto figūra, atstovaujanti praėjusio amžiaus darbininkiškam, kairuoliškam ir avangardiniam Montevidėjui.

Už leidimą publikuoti Zusmano Gurvičiaus darbus ir fotografijas dėkoju Gurvičiaus muziejui (*Museo Gurvich*) Montevidėjyje, o už pagalbą dirbant *José Gurvich* archyve – jo vadovui Marceliui Loustau.

Laura PETRAUSKAITĖ

- ¹ V. KASPERAVIČIŪTĖ. Lietuvos Respublikos emigracijos politika 1918–1940 m. Daktaro disertacija (vad. doc. dr. Saulius Pivoras), rankraštis. – Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2011, p. 38–39.
- ² M.M. CAMOU. Estancamiento productivo y relaciones de trabajo en el frigorífico Swift de Montevideo, 1911–1957 // Boletín de Historia Económica. – 2010, no. 9, p. 21–22.
- ³ G. ARISTONDO. La legislación de la vivienda popular en el Uruguay del siglo XX // Scripta Nova. – 1 de agosto de 2005, vol. IX, núm. 194 (29). Prieiga: ub.es/geocrit/sn/sn-194-29.htm
- ⁴ L. SANMARTÍN SANGIAO. El espesor del lugar: la falda del Cerro y el sector oeste de la Bahía de Montevideo. Logística y conformación del territorio // Café de las ciudades. – 2010 Febrero, no. 88. Prieiga: cafedelasciudades.com.ar/economia_88.htm
- ⁵ Z. Gurvičiaus kūrybai skirtuose leidiniuose paprastai nurodoma, jog dailininkas gimė Jiezne, tačiau, remiantis archyviniais šaltiniais, Gurvičių šeima gyveno Žiežmariuose, čia gimė ir jų vaikai. Žr. Kaišiadorių žydų metrikacijos punkto išduotą Zusmano Gurvičiaus gimimo pažymėjimą Nr. 16, Hajos Gurvičienės Lietuvos Respublikos užsienio pasą Nr. 506 ir kt. // Archivo José Gurvich, Montevideo.
- ⁶ Plačiau žr.: L. PETRAUSKAITĖ. Matas Menčinskas ir jo amžininkai: menininkų migracijos reikšmė 20 a. pirmos pusės Lietuvos dailės modernizacijai. Daktaro disertacija (vad. prof. dr. (hp) G. Jankevičiūtė), rankraštis. – Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019.
- ⁷ „Gurvich con el padre en Lituania“, foto no. 4 // Archivo José Gurvich, Montevideo.
- ⁸ I. GANZ. Adolescencia y Amistad, cit. pgl.: D. ROVIRA ALHERS. Proximidades: testimonios sobre José Gurvich. – Montevideo: Fundación José Gurvich, 2003, p. 20–21.
- ⁹ Ten pat, p. 21.
- ¹⁰ Atsargos [kario] liudymas Nr. 4973 (dublikatas), išduotas eiliniui Jankeliui Gurvičiui // Archivo José Gurvich, Montevideo.
- ¹¹ G. FERNÁNDEZ. Lucidez y variedad, cit. pgl.: D. ROVIRA ALHERS, p. 131–132.
- ¹² Plačiau žr.: J. JAKUČINSKAS. Urugvajaus lietuvių kairiųjų judėjimų tarpusavio santykių atspindžiai vietos lietuvių spaudoje (1930–1939) // Darbai ir dienos. – 2013, Nr. 59, p. 159–187.
- ¹³ R. GOLDENBERG. La pintura y la música, cit. pgl.: D. ROVIRA ALHERS, p. 39.
- ¹⁴ Primera exposicion de artistas judios del Uruguay, catálogo. – Montevideo, 1947. Be Zusmano Gurvičiaus, parodoje eksponavosi ir kitas Lietuvos žydas – Zoma Baitleris.
- ¹⁵ José Cuneo (1887–1977) – Urugvajaus dailės klasikas, tapytojas ir akvarelistas. Patyrė fovizmo, futurizmo, postimpresionizmo, ispaniškojo luminizmo bei planizmo įtakas. Daugiausia tapė ekspresionistinius Urugvajaus, Italijos, Prancūzijos peizažus. Įkvėptas Chaimo Soutine'o kūrybos, 1928–1955 m. nutapė plataus pripažinimo sulaukusių darbų seriją „Mėnuliai ir rančos“.
- ¹⁶ Plačiau žr.: M.C. RAMIREZ (ed.). El Taller Torres-García. The School of the South and Its Legacy. – Austin: University of Texas Press, 1992.
- ¹⁷ C. ROSSI (ed.). – José Gurvich. Cruzando fronteras, catálogo. – Buenos Aires: MALBA, 2013, p. 135–136.
- ¹⁸ Ten pat, p. 169.
- ¹⁹ A. JEROZOLIMSKI. Larga vida al arte: entrevista a Raquel Orzuj // Montevideo Portal. – 2014-11-27. Prieiga: montevideo.com.uy/Noticias/Entrevista-a-Raquel-Orzuj-uc254092 / Straipsnio autorės vertimas.
- ²⁰ R. LORENTE MOURELLE. Gurvich y El Cerro, catálogo. – Montevideo: Museo Gurvich, [2018] / Straipsnio autorės vertimas.
- ²¹ J. AÑORGA. Vida y passion, cit. pgl.: D. ROVIRA ALHERS, p. 10–11.
- ²² C. ROSSI, p. 214.

Zusmanas Gurvičius prie freskos Cerro fabriko pensijų fondo būstinėje. 1963. José Gurvich archyvas, Montevidėjas

